

Етнокультурне буття, духовність і світогляд селянства

Ethnic and cultural life, spirituality and worldview peasantry

УДК 39(=161.2):[2-543.4:159.963.2](045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-30-Temchenko

Andriy Temchenko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of the Ukrainian History, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3999-9459>

e-mail: temchen@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Temchenko, A. “I creep with the cross, i cover with the cross”: the protection of the space of sleep in the mythological imaginations of Ukrainians. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 30, 98-106. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Temchenko

“I CREEP WITH THE CROSS, I COVER WITH THE CROSS”: THE PROTECTION OF THE SPACE OF SLEEP IN THE MYTHOLOGICAL IMAGINATIONS OF UKRAINIANS

Abstract. *The purpose of the article is to study the parameters of the mythological space that do not fit into the matrix of materia mundi.*

The scientific novelty lies in an attempt to consider magical means, with the help of which the construction of not only the obvious / “this”, but also the hidden / “that” space of the myth takes place. We are talking about a dream, which is considered in the context of a meaningful element of culture and forms local content modules focused on the interpretation, modeling and organization of the space of traditional society.

Conclusions. *The principles of space organization, which relate to liminal states, have their own specificity. In particular, ritual actions were performed before going to sleep, which were supposed to protect the body temporarily left by the soul. In the mythology of Ukrainians, during sleep, the soul made a journey to the “other” world, which explained the origin of prophetic dreams. For this purpose, with the help of delineating the boundary and baptism formed in such a radius, the local space where the dreamer’s body was located was isolated. Such actions were accompanied by the recitation of magical texts and prayers. The respective configurations are iconic, as they duplicate ornamental and iconographic subjects associated with solar symbolism. The sun sanctified by the sign of the cross, which protects the dreamer’s body, can also be interpreted as an ideogram of a prayer to the Life-giving Holy Cross and duplicates the imposition of the “Seal of God”, protecting the dreamer from the deadly dangers of the night. Protected in this way, the “soul” and “body” are considered to be impregnable to otherworldly forces that can harm and inhabit the dreamer (phenomenon of doppelgangers).*

Key words: *an icon, an order, a circle, a liminal state, a myth, a rite, an ornament, a seal, a canvas, a burial, an ancestor, a space, a dream, a temple, a cross, a center.*

Андрій Темченко

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-3999-9459>

e-mail: temchen@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Темченко А. «Хрестом стелюсь, хрестом укриваюсь»: захист простору сну в міфологічних уявленнях українців. *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 98-106. doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Temchenko

«ХРЕСТОМ СТЕЛЮСЬ, ХРЕСТОМ УКРИВАЮСЬ»: ЗАХИСТ ПРОСТОРУ СНУ В МІФОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ УКРАЇНЦІВ

Анотація. *Метою статті є дослідження параметрів міфологічного простору, які не вписуються у матрицю materia mundi.*

Наукова новизна полягає у тому, що розглянуто магичні засоби, за допомогою яких відбувається конструювання не лише явного / «цього», але прихованого / «того» простору міфу. Мова йде про сон, який розглядається в контексті

сміслового елементу культури і формує локальні змістові модулі, зосереджені на трактуванні, моделюванні й організації простору традиційного суспільства.

Висновки. Принципи організації простору, які стосуються лімінальних станів, мають свою специфіку. Зокрема, перед сном здійснювали обрядові дії, які мали захистити тимчасово залишене душою тіло. У міфології українців під час сну душа здійснювала подорож на «той» світ, чим пояснювали походження віщих сновидінь. З цією метою за допомогою окреслення межі й хрещення, утвореного в такий спосіб радіусу, виокремлювали локальний простір, де розміщувалося тіло сновидця. Подібні дії супроводжувалися виголошенням магичних текстів і молитов. Відповідні конфігурації є знаковими, оскільки дублюють орнаментальні й іконописні сюжети, пов'язані з солярною символікою. Освячене хресним знаменням сонце, яке захищає тіло сновидця, може трактуватися також як ідеограма молитви Животворному Чесному Хресту і дублює накладання «Божої печаті», захищаючи сновидця від смертельних небезпек ночі. Захищені у такий спосіб «душа» і «тіло», вважаються неприступними для потойбічних сил, які можуть зашкодити і вселитися у сновидця (феномен дворушників).

Ключові слова: ікона, замовляння, коло, лімінальний стан, міф, обряд, орнамент, печать, полотно, поховання, пращур, простір, сон, храм, хрест, центр.

Постановка проблеми. Організація простору є важливим фактором, що впливає на формування смислових контурів традиційної культури. Винайдення алгоритмів територіального поділу пояснює значення смислових опозиційних відношень, за допомогою яких відбувається виокремлення «культурного / свого» з категорії «природного / чужого». У результаті цього виникають нейтральні зони – у міфології межі, які не лише розділяють «своє» з «чужим», але й концентрують у собі їхні властивості, що пояснює походження обрядових засторог і оберегів щодо перебування у зоні «проміжних» станів. Смістова насиченість, якою володіють лімінальні об'єкти, передбачає їхній надійний захист, тому гарантується силами як небесного, так і хтонічного походження. Відповідні обставини свідчать про важливість встановлення певного балансу, що зумовлює пошук центру, навколо якого відбувається фрагментація простору¹. У міфології центр ототожнюється з окремими елементами ландшафту – деревом, горою, скелею або їхніми культурними еквівалентами – вежею, курганом, храмом, які втілювали й освячували природні топоси. Однак універсальним втіленням центру у мі-

фології залишається тіло людини, що пояснює специфіку перехідних обрядів. Подібна ситуація пояснюється тим, що кожен з «центрів» (зокрема тіло) є «приватною» проекцією *axis mundi*² і потенційно володіє частиною його сили, тому крім зазначених ознак є також точкою напруги, принагідно виконуючи функцію своєрідного порталу, здатного поєднувати протиставні елементи дуального світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти семантики міфологічного простору розглянуто у працях сучасних українських учених Р. Якуца³, О. Титар⁴, О. Кирилюка⁵, Г. Бедненко⁶, Л. Воєводиної⁷, Л. Сорочук⁸, К. Рахна⁹.

Крім різноманітних способів описання міфологічного простору (його фрагментації і центрації), суттєвою ознакою, на яку орієнтується міф, є визначення захисних параметрів, що регламентують його організацію, – зовнішніх контурів і системи «внутрішньої безпеки»¹⁰. На відміну від фіксованих локусів мікро- / макрокосмосу, що прагнуть до геометричної упорядкованості й реалізуються на різних рівнях горизонтальної та вертикальної перспективи^{11, 12, 13}, актуаль-

1 Темченко А. Центр і периферія: динаміка творення обрядового простору. Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2011-2012. Вип. 6. С. 260-268.

2 Лат. вісь світу.

3 Якуц Р. Міфологічний час-простір у повісті М. Гоголя «Вій». Соціокультурні проблеми людини. 2010. № 4. С. 107-114.

4 Титар О. Логіка міфу в просторі сучасної культури. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. 2008. № 813. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/6349> (дата звернення: 11.07.2023).

5 Кирилюк О. Універсальні параметри соціокультурної спеціальності: українська хата. Універсальні виміри української культури. Одеса, 2000. 216 с. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Culturology/uvuk/Dwelling.html> (дата звернення: 11.07.2023).

6 Бедненко Г. Пространство мифа. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prostranstvo-mifa> (дата звернення: 11.07.2023).

7 Воєводина Л. Миф как символическая система. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mif-kak-simvolicheskaya-sistema> (дата звернення: 11.07.2023).

8 Сорочук Л. Міфологічний простір в етнокультурі українців. Українознавчий альманах. 2011. Вип. 5. С. 175-178. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2011_5_59 (дата звернення: 11.07.2023).

9 Рахно К. «Скидання цапа»: дах як жертвний простір. Простір в історичних дослідженнях. 2023. Вип. 4. С. 108-113.

10 Темченко А. Міфологія простору: семантика горизонталі в традиційних уявленнях східних слов'ян (на матеріалі замовлянь). Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». 2017. № 4. С. 42-50.

11 Елиаде М. Космос и история. Москва: Прогресс. 1987. 312 с.

12 Байбурын А. Жилище в представлениях восточных славян. Ленинград: Наука, 1983. 191 с.

13 Березовая Н. Тело как граница: «оживающие мертвецы» «в сагах об исландцах» URL: <http://www.ruthenia.ru/folklore/berezovaya1.htm> (дата звернення: 26.07.2019).

ним є вивчення таких параметрів простору, які не вписуються у матрицю *materia mundi*¹⁴, що складає мету дослідження. Прагнення традиції до конструювання не лише явного / «цього», але прихованого / «того» пояснює семантику інших вимірів, в яких може перебувати простір. Мова йде про обставини, коли втрачається об'єктивне відчуття реальності, що забезпечується зором, слухом і дотиком. Натомість вмикаються процеси внутрішнього бачення, пов'язані з трансцендентними станами. Залишаючи поза увагою питання, де увага зосереджується на процесах трансформації психіки^{15,16}, зупинимось на state-ситуаціях буденного характеру. Мова йде про сон як смисловий елемент культури, навколо якого формуються локальні змістові модулі, зосереджені на трактуванні, моделюванні і організації простору традиційного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Доконаним є факт, що уві сні тіло перебуває у пасивному стані, але під час сновидіння свідомість залишається перманентно активною. Внаслідок цього складається враження існування іншої реальності, яку неможливо описати за допомогою лінійних сентенцій повсякдення, наприклад протиставлень, порівнянь, ототожнень і простих асоціацій¹⁷. Натомість сновидіння можна описати як явище спорадичного, самооберненого, епізодичного, самопротирічного і дискретного характеру, де відбувається одномоментне розщеплення цілісних значень і одночасне поєднання не

пов'язаних між собою смислів. Зокрема, уві сні синкретуються несумісні поняття «видимого» і «невидимого», «закритого» і «відкритого» (зімкнені очі дозволяють «увімкнути» внутрішнє бачення¹⁸; «цього» і «того» («відкриваються» комунікативні канали з потойбічним); «рухомого» і «фіксованого» (тіло сонного статичне, але сюжети сновидіння є динамічними¹⁹ «прийдешнього» і «майбутнього» (алегорія «віщих» снів дозволяє передбачити або пояснити певні події²⁰, «дійсного» й «уявного» (сприйняття сну як реальності і навпаки)²¹ тощо.

Відповідні парадокси схожі на ті, що формують ірреальний простір міфу. На відміну від наукового трактування сновидіння (як неконтрольованої свідомістю мозкової діяльності) у міфології вони є цілком реальними і свідчать про існування паралельного світу з локативними ознаками недосяжності, невідомості і примарності, що наближує їх до категорії «потойбічного». Внаслідок цього засипання мислиться як занурення в «інший» вимір буття, тому передбачає встановлення своєрідного регламенту, що «унормовує» час і простір сну (тривалість і місце). Подібні ознаки пояснюються лімінальною природою сну, який асоціюється з «тимчасовою» смертю²². У традиційній культурі побутують вірування, що душа під час сну від'єднується від тіла, здійснюючи подорож у прасвіт прасурів, тотемів і фетишів^{23,24}. Звідси походження віщих сновидінь, де візуалізуються сакральні персонажі або покійники. У зв'язку з цим

14 Лат. Матеріального світу.

15 Ludwig A. Altered states of consciousness. *Archives of general psychiatry*. 1966. № 15. P. 225-234.

16 Dittrich A. Standardized Psychometric Assessment of Altered States of Consciousness (ASCs) in Humans. *Pharmacopsychiatry*. 1998. Vol. 31. Suppl. 2. № 7. P. 80-84.

17 Зазначені засоби складають інструментарій формальної логіки – ментальної матриці лінійного часу, де події розвиваються послідовно.

18 Звідси семантика фразеологізму «видимо-невидимо» – такого, що перебуває за межами ментальних можливостей, оскільки стосується міфологічної картини всесвіту, яка охоплює категорії «живого» і «мертвого».

19 Візуалізація відбувається з двох позицій – від першої особи, де «я» виступає пасивним спостерігачем, і від третьої особи, де сновидець спостерігає себе самого начебто зі сторони, що нагадує своєрідний кіноперегляд «іншого» життя або клінічні описи видінь під час термінальних станів.

20 Наприклад, «Лажуся спати, засипаць. Три ангула ў галавах: адзін відзіць, другой слишиць, треці скажа. Скажице мне, пресвятіе ангели, хто мня абідзеў?» [Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Гапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва : Индрик, 2003. № 1010].

21 Hobson A. The neurobiology of consciousness: Lucid dreaming wakes up. *International Journal of Dream Research*, 2009. 2(2), 41–44. URL : <https://psycnet.apa.org/record/2011-14175-001> (access date: 18.07.2023).

22 Відповідно смерть розглядається як безпробудний сон, що зумовлює вживання відповідних синонімів, які позначають померлого, зокрема: покійний, спочилий, ц.-сл. усопший. Відповідні асоціації фіксуються у канонічних книгах Святого Письма, що свідчить про поширеність таких уявлень: «Прийшов у дім начальника синагоги і бачить тривогу і тих, що плакали та дуже голосили. І, увійшовши, говорить їм: чого тривожитесь і плачете? Дівчина не вмерла, а спить. І глузували з Нього. Він же, виславши всіх, бере з Собою батька й матір дівчини і тих, що були з Ним, і входить туди, де лежала дівчина. І, взявши дівчину за руку, каже їй: «таліфа, кумі», що значить: дівчино, *тобі кажу*, встань. В ту ж мить дівчина встала і почала ходити» [Марк 5: 38-43].

23 Темченко А. Смысловая пара «*somnia — mortem*» в мифологичной картине світу слов'ян. *Народознавчі зошити*. 2022. № 4 (166). С. 850-867.

24 Схожі ідеї висловлюються українськими ученими-медиками Федоров Ю. В. Нариси з медичної теології. URL : https://medinstytut.lviv.ua/wp-content/uploads/%D0%9D%D0%90%D0%A0%D0%98%D0%A1%D0%98_%D0%97_%D0%9C%D0%95%D0%94%D0%98%D0%A7%D0%9D%D0%9E%D0%87_%D0%A2%D0%95%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%86%D0%87.pdf (дата звернення: 18.07.2023).

конфігурації місця сну відповідають критеріям «форматування» обрядового простору і передбачають створення моделі мікрокосмосу, в межах якого перебуває «душа», тобто засипання і пробудження має відбуватися в інстальованому традицією *sacrum*-просторі. Інакше кажучи, створення системи магічного захисту дозволяє «тримати» сновидця у безпечних параметрах.

Смислові зв'язки сну і смерті проглядаються також в обрядах ініціацій, коли посвяченого вводили у стан напівсну (напівсмерті). Повернення у «цей» світ (осмислені контури буття) відбувається у процесі переказування «побаченого» і «почутого» (обрамленого у вербальну стилістику і ритміку «цього» світу), тому сприймається як попередження або одкровення. У цьому разі ніби відкриваються перспективи т. зв. «абсолютного» знання, ілюзорні образи якого проглядаються у момент послаблення контролю свідомості²⁵. Схожі тенденції, які почасти дублюють ініціаційні практики і межують зі сновидіннями, проявляються у мистецтві. Наприклад, споглядання творчого хаосу (відповідно до визначення Едварда Лоренца: «Хаос: коли нинішній стан визначає майбутнє, але приблизний нинішній стан не визначає майбутнє навіть приблизно»²⁶ або мистецької абстракції нівелює перпендикулярний геометризм «свідомого», ніби відкриваючи шлях до пізнання «первинної» неупорядкованості, повертаючи у прадавні часи до-творення (*tempus deorum*)²⁷. Нестримні (ще не зафіксовані колективним розумом) *primaria* образи володіють більшим творчим потенціалом, ніж словесно оформлені поняття «цього» світу, що пояснює феномен «творчого божевілля». Нестримний потік підсвідомого впливає на внутрішні стани, осмислення яких стимулює нові імпульси, що руйнують статичні ментальні схем (відповідна ситуація нагадує принцип фільмоскопу, де функцію підвідомчого виконує плівка, образи

якої оживають під впливом світла і руху). Іншими словами, хаос підсвідомого («того») протиставляється упорядкованому простору («цього»), схильного до стабілізації дисбалансу динамічних психічних станів. Звідси філософія іконопису, де фокусування уваги спричиняє виникнення стійкої ментальної форми, яка згодом стає реальністю і цілком заповнює того, хто споглядає *Volto Santo*²⁸.

Асоціативні зв'язки сну і смерті почасти пояснюють семантику планування елементів традиційного житла українців, де тіло сновидця розміщено головою на захід (аналогічним чином влаштовано поховання), стіна біля якої сплять не має вікон, тому називається «глухою» (тобто тихою, безмовною). Специфіка відповідних розташувань полягає у тому, що в момент пробудження (смісловий аналог «воскресіння») погляд автоматично фокусується на Сході Сонця («Лику Спасителя») ²⁹. Знаковими є інші зіставлення. Наприклад, «печатання» могили передбачає її перехрещування «землею» і «водою» – головними субстанціями світотворення, що мають захистити «живих» і встановити непорушну межу «цього» і «того» світів³⁰. Натомість «печатання» місця сну здійснюється самим сновидцем, оскільки він є «живим», і передбачає захист власного, тимчасово залишеного душею тіла (пор. д.-р. трупили – «порожній усередині» / д.-р. трупиє – «мертве тіло»³¹). Вважалося, що у «незаповнене» тіло можуть уселитися «чужі» душі не похованих за обрядом («не запечатаних») мерців (у т. ч. тих, хто загинув «наглою» смертю і самогубців), унаслідок чого виникає загроза появи «дводушників» (у психіатрії тих, хто страждає на дисоціативний розлад ідентичності)³². Обряд «печатання» супроводжується текстами, які засвідчують факт існування «Божої печаті» (накладання якої фіксує межу зі світом смерті й темряви, а також захищає обраних Богом праведників (Іоанна 6: 27; 2 Тимофія 2: 19; Одкровення Іоанна Богослова 6: 9,

25 Сурогатними засобами «просвітління» є алкоголь і наркотики.

26 Danforth, Christopher M. (April 2013). Chaos in an Atmosphere Hanging on a Wall. URL: <http://www.mpe2013.org/2013/03/17/chaos-in-an-atmosphere-hanging-on-a-wall/> (дата звернення: 18.07.2023).

27 Лат. Час богів.

28 Італ. Святий Образ.

29 Короткочасне «пробудження» від стану суєтної буденності моделюється під час молитви на «схід сонця».

30 Пор. з листом запорожців турецькому султану, де земля і вода сприймаються як сакральні обереги від «нечистої сили», тобто турків: «Не будеш ти годен синів християнських під собою мати, твого війська ми не боїмося, землею і водою будем битися з тобою» [Саєнко В. «Лист до турецького султана» та деякі міфологічні відповідності. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2004. Вип.13. С. 418-420].

31 Матеріали для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Труд И. И. Срезневского. Издание отделения русского языка и словесности Императорской академии наук: в 3 т. Санкт-Петербург : Типография Императорской академии наук, 1893-1903. Т. 3. 1903. 1683 с.

32 Тиховська О. Психологічне підґрунтя образу дводушника в українській міфології. *Науковий вісник Ужгородського університету, Серія: Філологія*. 2016. Випуск 2 (36). С. 242-248.

7: 2, 9: 4), активуючи у такий спосіб захисний механізм обряду: «Ложуся спати на Божую печать»; «Ложуся спати под Божію печать, под золотую книгу, под єное сонце, крестом крещусь, крестом Богу молюсь, крест на грудях, ангели по боках»³³. «Печатання» відбувається шляхом накладання хреста на місце сну, що утворює захисне поле навколо нерухомого тіла сновидця, непорушність якого «гарантується» сакральними покровителями: «Крестом сцялося, крест у мяне ў руках, Пречиста Мацерь ў галавах, а ангели па баках, а Гасподзь у мене ў серцах»³⁴; «У кровать ложусь, крестом стелюсь, крестом укриваюсь, ангели по боках, Спасителі в головах, спасіть мою душу од усякого зла, од усякого врага, не тільки мою душу, ще моє чадо і моє обійстя. Ісус Христос, спаси, і Божія Матір Марія»^{35, 36}.

Захисні функції вербальних текстів асоціюються з геометричним орнаментом спіднього одягу і спальної білизни³⁷ (іл. 1) і нагадують хрестоподібну структуру полотняного перепелення, що пояснює обряди, де звичайна тканина сприймалася як оберег (іл. 2). Наприклад, «білі» валові рушники вважалися знаком захисту в обрядах переходу, за допомогою яких маркувалися лімінальні особи / об'єкти (старости, хрести, ворота). Сприйняття орнаменту як тексту, що комунікує на горизонтальному (світському) і вертикальному (сакральному) рівнях, пояснюється синкретичністю міфологічного мислення. На відміну від вербального повідомлення, динамічна послідовність якого є завершеною і відбувається у певному ритмі (відтворюється кінцевий рух у часі – оповідання має пролог

і епілог), геометричний орнамент презентує принцип візуалізації та статичності, тому сприймається одномоментно (ніби вилучається найсуттєвіший момент сюжету). Інакше кажучи, в орнаменті динаміка часу сприймається крізь призму статичного простору, який трактується як первинна незмінність і непорушність, що засвідчує постійну присутність *ideas mundi*³⁸ у невпинному калейдоскопі буденності (асоціюється з первинним актом Творення: «І сказав Бог: Хай станеться світло! І сталося світло <...>. І сказав Бог: Нехай станеться твердь посеред води, і нехай відділяє вона між водою й водою» (Буття 1: 3,6). Ланцюжкоподібне розташування фактів (принцип нанизування) замінюється залежно від порядку їхнього поєднання, натомість орнамент демонструє інший спосіб передачі інформації, пов'язаної із світом «сакрально-го».

Напевно, що превалювання геометрично-хресної символіки пояснюється впливом християнства і пов'язується з ідеограмою «Чесного хреста», як захисного і рятівного знамення. Звідси існування цілого пласту аналогічних за семантикою молитовних звернень, які виголошували перед сном: «Крижом одзенуса, крижом подцелюся, крест уво мне, крест надо мной, крест підо мной»; «Ложуся спати, дай Господу Богу знати. Крижом постелюся, крижом оденуся. І криж при мні і прі моєй души»; «Я крестом стелюсь, крестом одінусь. Спати ложуся, я нікого не боюсь»^{39, 40}. У ширшому контексті захист місця сну нагадує церемонію освячення простору: «Чесним крестом хрещуся, на чистом месці спаць ложуся»⁴¹. Крім оберегів

33 Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва : Индрик, 2003. № 978, 994.

34 Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва : Индрик, 2003. № 976.

35 Кушова комплексна експедиція с. Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл., 1996 р.

36 Див. також інші тексти: «Ангал мой, храницель мой, храни маю душу і цело»; «Сам Господь – сторож надо мною. Сцерези, Господь, мою душу»; «Спатоныки ложуся, крестом наложуся, Ангола под голову, а сторожа на сторону. Гляди, душа, тіла, ше нас грішних до життя вічного»; «Господь, Пречиста Маці, <...> ангели, <...> сцерезите наши душечку <...> і закрой наше ім'я от усякого зла»; «Лажуся ў гарах, у Божих славах. Ангели – при боках. Ангели має, стойце при мне. Што будзе вам, то і мне» [Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва : Индрик, 2003. № 980, 986, 985, 990, 999].

37 У цьому контексті цікавою видається етимологія іменника «одяг», пов'язаного з принципом зовнішнього захисту, спорідненого з поняттями «одежа» (**odedjā*), «надежа» (**na-dedja*); співвідноситься із ст.-сл. *dejdj* – «кладу», «ставлю», що реалізується у значеннях: болг. *djana* – «кладу»; сербськ., хорв. *djēnem*; чеськ. *ději* – «подіти»; словацьк. *diať*; польськ. *dzieje / dziać* – «дівати», «робити»; рос. *делать*; в.-лужицьк. *džec* – «прясти», «ткати» [Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва, под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. Москва : Прогресс, 1986-1987. Т. 3 (Муза–Сят). 1987. С. 121].

38 Лат. Світ ідей.

39 Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва : Индрик, 2003. № 993, 997, 998.

40 «Крестом постелюся, крестом оденюся, неприятеля не боюся»; «Крест на мне, і крест во мне, крест у сердце мойом»; «Спаць лажуся, крестом крещуся, крест ў галавах, крест ў нагах, крест надо мною, крест пада мною»; «Крест в голове, ангели в ногах, Господь со всех сторонах» [Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва : Индрик, 2003. № 975, 977, 978].

41 Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. То-

у вигляді традиційного косоного хреста (знаку перекреслення-знищення або візуальної констатації своєї власності) і канонічного хрещення (накладання на себе Символу Віри) актуальними видаються дії із семантикою «замикання», які реалізуються на двох рівнях – зовнішньому і внутрішньому. «Зовнішнє» замикання зіставляється з темою «закритого» магічного кола, яким обводять місце для сну. У такий спосіб відбувається виокремлення частини «свого» з території «чужого» (варіант опозиції «природне-культурне»). Рудименти відповідних обрядів фіксуються у згаданих вище текстах, зокрема мотивах «накривання» хрестом. У такому разі місце для сну набуває обрисів вписаного у коло хреста, що повторює ідеограму храму – втіленого образу небесного Єрусалиму, іконографічні зображення якого могли бачити наші пращури під час богослужінь (іл. 3). Візуальні асоціації дублюються на рівні слова, що має посилити магічний захист: «Лажуся спаць на Божий храм»; «Лажуся спать на сіянських горах»⁴², пояснюючи у свою чергу смислові асоціації ліжка з храмом, голови з престолом: «Хрест ў мене ў головах, ангелі – по боках. Шо ў Києві ў церквах, то ў мене ў головах»⁴³. Внутрішнє замикання передбачає звукове наповнення захищеного зовні простору, що пояснює доцільність молитовного озвучення окресленого і перехрещеного місця сну. Звукове маркування простру сну дозволяє подолати візуальну обмеженість, неможливість контролювати невловимі для зорової фіксації динамічні й дифузні образи сновидіння. Аналогічним чином пояснюється озвучення інших лімінальних станів. Зокрема, про народження або смерть сповіщали за допомогою дзвону або трембіти, звук яких долає видимі перешкоди видимого світу, відганяючи «німу» і «глуху» смерть.

Висновок. Крім понять, які описують можливі конфігурації простору традиційної культури (рівні, локуси, вектори, ідентичності, орієнтири, оціночні шкали), цікавими видаються дослідження, що стосуються специфічних моментів organization of invisible space⁴⁴. Мова йде не лише про нарисну систему, яка геометризує первинний хаос «природного», встановлюючи його центр і визначаючи межі периферії, але презентує невидимі

проекційні конструкції, розташовані в «паралельному» світі прототипів і праформ. У класичній міфології відповідні значення зіставляються із сакральними локусами Царства Божого, Небесного Єрусалиму, Вирію, Едему або небесними архетипами першодій – подорожі (сузір'я Чумацького Шляху, Великого і Малого Возу), землеробства (сузір'я Борони, Чепіг, Косарів, Стожарів). Крім визначених традицією сакральних місць, які проектують небесні зразки на територію буденного, «невидиме» проявляється також у психофізичних medium-станах (завмиранні, сні, маренні, втраті свідомості, летаргії), які фокусують «інший» ракурс сприйняття, оскільки асоціюються з не проявленим часом ante mundi creationem⁴⁵.

У «горизонтальній» (світській) площині «невидиме» прив'язується до конкретних просторових (навіть географічних) координат, ототожнюючись переважно з від'ємними категоріями «чужого», «далекого», «дикого», «темного», «холодного» etc. За цієї умови «цей» світ (у значенні «свій») має конкретні межі, зовнішні контури якої підлягають агресивному тиску «невидимого-зовнішнього». Умовою непорушного захисту «цього» є його внутрішня організація (наявність сакрального центру, що генерує навколо себе силове поле) і система зовнішньої безпеки лімінальних об'єктів («входів» і «виходів»), що безпосередньо контактують з areas of chaos⁴⁶.

Принципи обмеження і захисту проектується також на згадані medium-стани, коли тіло є пасивним. Наприклад, уві сні контроль свідомості вимикається, внаслідок чого відбувається активація підсвідомого (у міфології «потойбічного», у психології «архетипу тіні»). Згідно з народними віруваннями, під час сну може відбуватися спонтанний «вихід» душі сновидця не лише з тіла, але й за межі «свого» простору («цього» світу). Відповідним чином пояснюється семантика апотропейних дій, які створюють локальний / внутрішній простір в межах загального, що нагадує обряди магічного захисту під час перебування на «чужій» території «природного-дикого» (полованні або подорожі). Зокрема, окреслюються зовнішні межі захисного периметру, що дублює також принципи бу-

поркова. Москва : Индрик, 2003. № 985.

42 Там само. № 980, 982.

43 Там само. № 1009.

44 Англ. Організація невидимого простору.

45 Лат. До створення світу.

46 Англ. Зони хаосу.

дівництва житлових приміщень, сакральних об'єктів і фортифікаційних споруд.

Діаметральне обведення місця сну з подальшим хрестоподібним перекреслюванням утвореного у такий спосіб радіусу є знаком захисту, в межах якого розташоване тіло сновидця. Конфігурація ідеограми глибоко символічна, оскільки не лише повторює іконописний ореол навколо чола Спасителя (іл. 4), але є знаком чотирьох добових фаз сонця (час), паралельно демонструючи зображення сонячного диску, що сходить над горизонтом ночі (простір). Освячене хресним знаменням сонце, яке захищає тіло сновидця, може трактуватися також як графема молитви Животворному Чесному Хресту⁴⁷. Обведення священним колом тіла і його хрещення (графічне перекреслювання кола) накладає своєрідну печать, захищаючи сновидця від смертельних небезпек ночі (ніби космізують його, накладаючи сонячний символ Спасителя Світу). Невипадково відповідні дії є принциповими під час організації сакрального простору християнських храмів⁴⁸. Сакральна семантика хрещення як засобу божественного творення пояснюється його дублюванням в обрядах захисту, благословення, вдячності.

Під час хрещення відбувається отождолення себе з Живим Хрестом, що пояснює сприйняття знаряддя римської страти як символу воскресіння і вічного життя. Захищені у такий спосіб тіло і душа, вважаються неприступними для потойбічних сил, які можуть зашкодити і вселитися у сновидця (феномен дворушників або дисоціативного розладу ідентичності).

Сакральна сила хреста пронизує простір культури, оскільки за допомогою перпендикулярного перетину утворюється прямокутник – нехарактерна для природи геометрична фігура. За аналогічним принципом обробляються поля, відбувається поділ території, утворюючи систему паралелей і меридіан, виготовляється фактура тканини. Звідси магічне значення полотна як оберегу від потойбічних сил, що пояснює значення сакральних персонажів, пов'язаних з ткацтвом, зокрема Богородицею, Мокошею, П'ятницею, Середою. У цьому контексті зрозумілими стають лімінальні функції не біленого полотна, за допомогою якого поєднували «своє» і «чуже» (свати), «живе» і «мертве» (поховальні і поминальні перев'язі).

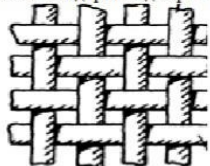
47 «Нехай воскресне Бог і розвіються вороги Його, і нехай біжать від лица Його всі ненависники Його. Як щезає дим, нехай щезнуть, як тане віск від лица вогню, так нехай загинуть біси від лица тих, хто любить Бога і хто з великою відвагою й твердою вірою і довірою до Господа Бога осіняє себе хресним знаменням і в радості промовляє: радуйся, Пречесний і Животворчий Хресте Господній, що проганяєш бісів силою розп'ятого на тобі Господа нашого Ісуса Христа, що до пекла зійшов, й подолав силу диявола, й дарував нам тебе, Хрест Свій Чесний, на прогнання всякого супротивника. О, Пречесний і Животворчий Хресте Господній, допомагай мені зі Святою Дівою Богородицею й зо всіма святими Небесними Силами завжди, нині, і повсякчас, і на віки віків. Амінь».

48 Фулканелли Ж-Ж. Тайны готических соборов. Пер: О. Чистяков, М. Собуцкий, Н. Вязьмитина, А. Морозов. Москва: Рефл-бук, Ваклер. 2008, 384 с.

Іл. 1

Сорочка жіноча. Полтавщина. Поч. XX ст..
Фото з відкритих джерел.

Іл. 2

Структура полотняного переплетення. Фото з відкритих джерел.

Іл. 3

Апсида базилики Сант-Аполлінаре-Нуово. Італія. V-VI ст. Фото з відкритих джерел.

Іл. 4

Іконописний Лик Спасителя. Фото з відкритих джерел.

References:

1. Baiburin, A. (1983). Zhilishche v predstavleniyakh vostochnikh slavyan. [Dwelling in the Ideas of the Eastern Slavs]. Leningrad: Nauka. [in Russian].
2. Bednenko, G. Prostranstvo mifa. [Space of Myth] Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/prostranstvo-mifa> (access date: 11.07.2023). [in Russian].
3. Berezovaya, N. Telo kak granitsa: «ozhivayushchie mertvetsi» «v sagakh ob islandtsakh» [The Body as a Border: “the Resurrecting Dead” “in the Sagas about the Icelanders”]. Retrieved from <http://www.ruthenia.ru/folklore/berezovaya1.htm> (access date: 26.07.2019). [in Russian].
4. Danforth, Christopher M. (April 2013). Chaos in an Atmosphere Hanging on a Wall. Retrieved from <http://www.mpe2013.org/2013/03/17/chaos-in-an-atmosphere-hanging-on-a-wall/> (access date: 18.07.2023). [in English].
5. Dittrich, A. (1998). Standardized Psychometric Assessment of Altered States of Consciousness (ASCs) in Humans. *Pharmacopsychiatry*, 31, 2, 7, 80-84. [in English].
6. Eliade, M. (1987). Kosmos i istoriya. Moskva: Progress. [Space and History]. Moscow: Progress. [in Russian].
7. Fasmer, M. (1987). Etimologicheskii slovar russkogo yazika [Etymological Dictionary of the Russian Language]. Larina. Moskva : Progress, 3 (Muza–Syat). [in Russian].
8. Fedorov, Yu. Narysy z medychnoi teolohii. [Essays on Medical Theology]. Retrieved from https://medinstytut.lviv.ua/wp-content/uploads/%D0%9D%D0%90%D0%A0%D0%98%D0%A1%D0%98_%D0%97_%D0%9C%D0%95%D0%94%D0%98%D0%A7%D0%9D%D0%9E%D0%87_%D0%A2%D0%95%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%86%D0%87.pdf (access date: 18.07.2023). [in Ukrainian].
9. Fulkanelli, Zh-Zh. (2008). Taini goticheskikh soborov. [Secrets of Gothic Cathedrals]. Moskva : Refl-buk, Vakler. [in Russian].
10. Hobson, A. (2009). The neurobiology of consciousness: Lucid dreaming wakes up. *International Journal of Dream Research*, 2(2), 41–44. URL : <https://psycnet.apa.org/record/2011-14175-001> (access date: 18.07.2023). [in English].
11. Kyrlyuk, O. (2000). Universal Parameters of Socio-Cultural Spatiality: Ukrainian Hut. [Universalni parametry sotsiokulturnoi spatsialnosti: ukrainska khata]. *Universalni vymiry ukrainskoi kultury*. [Universal Dimensions of Ukrainian Culture]. Retrieved from <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Culturology/uvuk/Dwelling.html> (data zvernennia: 11.07.2023). [in Ukrainian].
12. Ludwig, A. (1966). Altered states of consciousness. *Archives of general psychiatry*, 15, 225-234. [in English].
13. Materiali dlya Slovarya drevnerusskogo yazika po pismennim pamyatnikam. Trud I. I. Sreznevskogo. [Materials for the Dictionary of the Old Russian Language According to Written Monuments. I.I. Sreznevsky’s Work] (1903), Izdanie otdeleniya russkogo yazika i slovesnosti Imperatorskoi akademii nauk. [Edition of the Department of the Russian Language and Literature of the Imperial Academy of Sciences]. Sankt-Peterburg : Tipografiya Imperatorskoi akademii nauk, 3. [in Russian].
14. Poleskie zagovori (v zapisyakh 1970-1990-kh godov) [Polesye Conspiracies (in the Records of the 1970-1990s)] (2003), (Ed) Agapkina, T. A., Moskva : Indrik. [in Russian].
15. Saienko, V. (2004). «Lyst do turetskoho sultana» ta deiaki mifolohichni vidpovidnosti. [“A Letter to the Turkish Sultan” and Some Mythological Correspondences]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*. [New Studies of Mmonuments of the Cossack Era in Ukraine], 13, 418-420. [in Ukrainian].
16. Sorochuk, L. (2011). Mythological Space in the Ethnic Culture of Ukrainians. [Mifolohichniy prostir v etnokulturi ukrainsiv]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. [Ukrainian Studies Almanac], 5, 175-178. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2011_5_59 (access date: 11.07.2023). [in Ukrainian].
17. Temchenko, A. (2011-2012). Tsentri i peryferiia: dynamika tvorennia obriadovoho prostoru. [Center and Periphery: the Dynamics of Creation of Ceremonial Space]. *Eidos [Eidos]*, 6, 260-268. [in Ukrainian].
18. Temchenko, A. (2017). Mifolohiia prostoru: semantyka horyzontali v tradytsiinykh uiavlenniakh skhidnykh slovian (na materialy zamovlian). [Mythology of Space: the Semantics of the Horizontal in the Traditional Ideas of the Eastern Slavs (a Study of Orders)]. *Visnyk Cherkas-*

- koho universytetu. Seriiia «Istorychni nauky». [*Bulletin of Cherkasy University. Series “Historical Sciences”*], 4, 42-50. [in Ukrainian].
19. Temchenko, A. (2022) Smyslova para «somnia — mortem» v mifolohichnii kartyni svitu slovia. [The semantic pair “somnia — mortem” in the mythological picture of the world of the Slavs]. *Narodoznavchi zoshyty. [Ethnological notebooks]*, 4 (166), 850-867. [in Ukrainian].
 20. Tykhovska, O. (2016). Psykholohichne pidhruntia obrazu dvodushnyka v ukrainskii mifolohii. [The Psychological Basis of the Image of the Duplicitous in Ukrainian Mythology]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, Seriiia: Filolohiia. [Scientific Bulletin of Uzhhorod University, Series: Philology]*, 2 (36), 242-248. [in Ukrainian].
 21. Tytar, O. (2008). The Logic of the Myth in the Space of Modern Culture [Lohika mifu v prostori suchasnoi kultury] *Bulletin of the Kharkiv National University named after V. N. Karazin [Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina]*, 813. Retrieved from <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/6349> (access date: 07.11.2023). [in Ukrainian].
 22. Voevodina L. Mif kak simvolicheskaya sistema. [Myth as a Symbolic System]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/mif-kak-simvolicheskaya-sistema> (access date: 11.07.2023). [in Russian].
 23. Yakuts, R. (2010). Mifolohichniy chas-prostir u povisti M. Hoholia «Vii». [Mythological Time-Space in M. Gogol's Story “Vii”]. *Sotsiokulturni problemy liudyny. [Sociocultural Problems of a Man]*, 4, 107-114. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 26.07.2023

Схвалено до друку / Accepted: 19.09.2023